

11. YÜZYIL MÜSLÜMAN TÜRK DÜNYASINDAKİ DİN ANLAYIŞININ DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK'TEKİ YANSIMALARI*

Nuran YILMAZ**

ÖZET

Milletlerin tarihi metinleri o milletin kültürünün tescilli belgeleri olduğundan tarihi köklerini tespitinde son derece elzem kaynaklardır. Bu bakımdan zamanımızdan yaklaşık bin yıl önce yazılan Divanü Lügati't-Türk Türkçenin ilk sözlüğü olmaktan öte pek çok araştırmacının teslim ettiği üzere tarihi ve kültürel başvuru kaynaklarımızın da ilklerindedir.

A. Caferoğlu, "Sözlükte geçen birçok kelimenin anlatılışında tanık olarak ileri sürülen malzeme içerisinde, Türk folkloruna, *inanışına*, hurafelere, bozkır destanlarına, oba hikmetlerine, illerin vecizelerine, ağıtlara tabiat tasvirlerine bolca yer verilmiştir." demektedir. Onun tespitinden de anlaşılacağı üzere eser, bir yandan 10 asır önceki kelime varlığını çağlar ötesine taşıırken diğer taraftan da o kelimelerin ardındaki dünya görüşünü aktarmıştır. Bu sebeple Türk kültürünün ulaşılabilen en eski vesikası olan eserden olabildiğince yararlanabilmek için eseri çok yönlü değerlendirmek gereklidir.

Çalışmada, Divandaki kelimelerin içerisinden seçilmiş inanca dair kelimeler ve bunların açıklamaları anılan çerçevede incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divanü Lügati't-Türk, İnanç, Kaşgarlı Mahmud.

** Yrd. Doç. Dr., Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Türk İslam Edebiyatı Anabilim dalı Öğretim Üyesi.

**REFLECTIONS OF THE SENSE OF RELİGİON IN THE
11TH CENTURY MUSLİM TURKİSH WORLD IN
DİVANU LUGATİ'T-TURK.****ABSTRACT**

Historical and literary texts of the nations are the most necessary written sources to determine historical origins of nations because the written sources are the registered documents of culture. From this point of view, Divanu Lugati't-Turk, which was, approximately, written a thousand years ago, is, as a great many researchers agreed, one of the first historical and cultural reference books rather than being the first Turkish dictionary.

Ahmet Caferoğlu says it is included Turkish folklores, beliefs, superstitions, steppe [bozkır] epics, wisdoms of oba, regional aphorizms, dirges, natural descriptions in the materials which are shown as a witness to explanation of many words mentioned in that dictionary. And his determination shows to us on the one hand this work transferred its vocabulary that existed ten centuries before today, to the next centuries and on the other hand transferred the world-view behind those words. Therefore, we must study it carefully to benefit from this work that is the oldest document of Turkish Culture as good as possible.

It is studied, in this article, the words of belief selected from Divan and their commentaries in the frame mentioned

Key Words: Divanu Lügati't-Turk, Beliefs, Kaşgarlı Mahmud.

GİRİŞ

Bilindiği üzere Kaşgarlı eseri Abbasi halifesi Muhammedü'l-Muktedi Biemrillah'a takdim etmiştir¹. Bu

1. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin Divanü Lügati't-Türk maddesinde, eserin Muktedi Biemrillah'ın (Abbasi Halifesi 1075-1094) oğlu Abdullah'a sunulduğu ifade edilir (Kaçalın, 1994, c. 9; 446). Ancak Ansiklopedinin Muktedi Bi'emrillah maddesinde verilen bilgiye göre 1056'da doğan halifenin 1075'te tahta çıktığında 19 yaşında olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ortaya bu yaştaki birinin

takdim, Abbasilerle Türklerin yakın ilişkilerinin sonuçlarından biridir. Çünkü o dönemde artık Türk hâkimiyeti ve nüfuzu kendini daha fazla hissettirir olmuştur. Doğuda Karahanlılar, Batı'da ise Büyük Selçuklu İmparatorluğu Abbasi halifesi ile yakın ilişkiler içerisinde. Mesela, Muktedi B'illah'ın eşlerinden biri Melikşah'ın kızıdır. Dolayısıyla Arap ve Türk dünyasındaki sıhrî, dinî, askerî ve stratejik ilişkiler ister istemez dil, kültür ve edebiyat alanını da kapsamaya başlayacaktır.

Daha X. asırda Bağdat'ta şarktan gelecek fatih Türklerin İslamiyeti kurtaracağına ve burada hüküm süren Büveyhoğullarının hâkimiyetine son vereceğine dair bir inanış başlamıştır. İlk defa Kaşgarlı Mahmud tarafından kaydedilen “Benim doğuda Türk adını verdiğim bir askerim vardır; hangi kavme gazab edersem onları o kavim üzerine sevkederim” hadisi daha sonra Türkler hakkında türlü kaynaklarda kullanılmıştır. Bu hadis sonraları Moğol hükümdarları ve nihayet Timur tarafından benimsenerek gönderdikleri mektuplara yazılmıştır. Bu uygulama, temayül ve inanışları göstermek ve İslam dünyasının Türklerle nasıl bir kurtarıcı gözüyle baktıklarını meydana koymak bakımından dikkat çekicidir (Turan, 1998, 15).

Türlere yüklenen bu görev asırlarca devam edecektir. Hem de sadece Müslüman olmayan başka milletlerle değil Müslüman Türkler Müslüman olmayan kendi kavmiyle de amansız bir mücadeleye girişecektir.

Söz konusu mücadelenin izleri Kaşgarlı'nın sözlüğünde de görülmektedir. Mesela, Divanda Müslüman Türklerin Yabaku, Basmıl ve Çomullarla yaptıkları savaşları hikâye eden iki ayrı manzume vardır. Birinci manzumeye göre, Yabaku boyunun beylerinden

eser sunulacak yaşta bir oğlunun olamayacağı meselesi çıkmaktadır. “Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't-Türk'ü Muktedi Biemrillah'ın halifeliğinin ikinci yılında sunmuştur. Besim Atalay'ın Divanü Lügati't-Türk Tercümesi'nde Eserin Muktedi Bi'emrillah'ın oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah'a takdim edildiğinin yazılması (Kaşgarlı, 1992, IV, 837). (Ebü-l-Kasım Abdullah; Kaşgarlı Mahmud'un kitabını sunduğu zatın adı.), (Kaşgarlı, 1992, I, 4-28) hata olup anılan künye ve isim Muktedi Bi'emrillah'a aittir (Hartmann, 2006, XXXI, 143).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Böke Budraç (Kaşgarlı, 1992, III, 227) Basmlı, Çomul ve Yimekleri de yanına alarak Müslüman Türklere (Karahanlılara) karşı savaş açar. Budraç'ın ordusu 700,000 kişiliktir. Müslüman Türklerin Arslan Tigin kumandasındaki ordusu ise 40.000 askerden ibarettir. Buna rağmen Yabakular mağlup olur ve beyleri Budraç tutsak alınır (Kaşgarlı, 1992, III, 227). Müslüman Türklerin kumandanı olan Arslan Tigin veya Bekeç Arslan Tigin (Kaşgarlı, 1992, I, 357,452), gençliğinde Arslan Tigin diye anılan Muhammed bin Yusuf'tur².

Eserde Müslüman Türklerin (Karahanlıların) Budist Uygurlara karşı yaptığı savaşlardan birini hikâye eden beş dördlük daha bulunmaktadır. Müslüman Türkler İla (bugünkü İli) ırmağını sallarla (manzumede "kimi" / gemi) geçerek Uygur ülkesindeki Mınglak ilini fethediyorlar; onlara geceleyin baskın yapıp, Mınglaklı Uygurların atlarının perçemlerini kesiyor, onları kılıçtan geçiriyor, şehirlerine giriyor, tapınaklarını yıkıyor ve tapınaklarındaki Buda heykelleri üzerine pisliyorlar³.

Bunlardan başka şu mısralarda da Uygur Tatlılara karşı hissedilen duyguların dile getirildiği görülmektedir:

Ordulanup yügsek tagıg oglak çatar

Uygur Tat(t)ın yufga alıp yumgın satar (Kaşgarlı 1992, II, 294).

(O), yüksek bir dağın (doruğuna) yerleşmiş (orada) oğlak (ve kuzuları birbirine katıyor) Uygur gâvurlarından (keçi ve koyunları) ucuza alıp (sonra bunları) toptan satıyor (ve kâr sağlıyor).

2. 15 ay kadar süren hükümdarlığından sonra Doğu Karahanlı hanedanının Hasan (ö: 992) koluna mensup temsilcilerinin 1044 yılında yaptıkları aile toplantısında Süleyman bin Yusuf'un üçüncü oğlu Arslan Tigin'e (Mahmud bin Yusuf) devletin doğu vilayetleri bırakılmıştı. Bu duruma göre Yabakularla savaşın Arslan Tigin henüz tahta geçmeden, yani aşağı yukarı 1045-1055 yılları arasında bir tarihte yapılmış olduğu tahmin edilebilir (Tekin, 1989, 29).

3. Müslüman Türklerin İli ırmağının ötesindeki şehirlere hücum ve taarruzları ilk Doğu Karahanlı hükümdarı Süleyman bin Yusuf (1031-1056 / 1057) devrinde olmuştur. Dolayısıyla bu parça 11. yüzyılın ilk yarısında söylenmiş olmalıdır (Tekin, 1989, 24).

Kaşgarlı'nın Divandaki söz varlığının nasıl seçildiğine ilişkin verdiği bilgiler de Müslüman olmayan Türklerle Müslüman Türkler arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir başka örnektir. Bilindiği gibi Kaşgarlı eserine aldığı kelimeleri Halil (ö.791)'in Kitabü'l-Ayn'ındaki tertibe göre uyarlamış ve kullanımda olanlardan seçmiştir. Bu konuda da şunları söylemiştir: “Bu tertip çok daha etraflı olabilirdi. Bununla birlikte şimdiki yapı, sözcüklere ulaşmayı daha kolay kıldığı için amacına daha çok yaklaşıyor. İnsanlar genellikle bunu tercih ediyor. Dolayısıyla yalnızca kullanımda olan kelimeleri kâğıda döktüm ve vecizlik sağlama amacıyla kelimeleri göz ardı ettim (Kaşgarlı, 2005, 12).

İslam mıntıkası içerisindeki dağ, çöl, nehir, göl vs. isimleri halk bildiği için zikretmiş ancak; “(Birden fazla Tanrı'ya ibadet eden) kâfirlerin ülkelerindekilere gelince, bunların çok azının ismini zikrettim ve geri kalanlardan imtina ettim, zira bunları anmanın faydası yoktur. Bu dildeki yabancı sözcükler anılmamıştır (Kaşgarlı, 2005, 21-22).

Eserde yer alan dinî kavramlar incelenirken; “Dine İlişkin Genel Kavramlar”, “İmanın İlkelerine İlişkin Kavramlar”, “Kulluk Bilinci ve İslam'ın İlkelerine İlişkin Kavramlar” ve son olarak da “Tasavvuf Kültürüne İlişkin Kavramlar” başlıklarıyla bir sınıflandırmaya gidilmiştir. Ne var ki, dine ilişkin kavramların arasında yer alabilecek “yat”, “ürüng”, “ırk” gibi çok sayıdaki Şamanist ögeye başka bir çalışma konusu olduğu varsayılarak bu makalede yer verilmemiştir. Bunların içinden seçilen bazı kavramlar ise İslam öncesi inanışlar arasında bulunmakla beraber İslam dinine de dâhil olabilecek “kovuç”, “yel” ve yelpin” gibi kavramlardır. Dolayısıyla imana ilişkin sınıflama içerisinde anılmıştır. Ayrıca Divan'da tasavvuf kültürüne işaret sayılabilecek “Kulbak” ile yinçelenmek kelimelerine de ilgili başlık altında yer verilmiştir.

Seçilen örnek metinler için imla tercihinde herhangi bir tasarrufa gidilmeyip, büyük ölçüde Besim Atalay'ın neşrindeki imlaya uyulmuştur.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

DİNİ KAVRAMLARIN KARŞILIKLARI**I. Dine İlişkin Genel Kavramlar****Din, Dindar Hayır-Hasenat veDua-Beddua Gibi Kavramlar**

1. Nom: Millet, şeriat, yasa (Çince). Buradan alınarak “Tengri nomi” denir ki, “Allah’ın dini ve şeriatı” demektir. Bütün dinlere de nom denir; bu Çince bir kelimedir (Kaşgarlı, 1992, III, 137).

2. Çomak: Müslümanlara verilen ad. Uygurlarca, bütün Müslüman olmayan halk dilince Müslümanlara verilen ad. “çomak eri” denir ki, Müslümanlardan bir adam demektir (Kaşgarlı, 1992, I, 381). “Çomak tat boynın çaptı.” Müslüman gâvurun boynunu vurdu. Uygurca (Kaşgarlı, 1992, II, 3).

3. Muyan: Sevap (Kaşgarlı, 1992, III, 172).

4. Muyanlık: Yollarda gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan hayrat (Kaşgarlı, 1992, III, 172).

5. Muyançılık: Muyançılık, aracılık, barıştırmak için iki kişinin arasına girme. “Sen muyançılık kıl” denir ki, sen bize aracılık et demektir. Aslı sevap anlamına olan muyandır (Kaşgarlı, 1992, III, 179).

6. Ogur: Hayır ve bereket (Oğuzca). Yolcuya “Yol ogur bolsun!” denir, “Yol uğurlu olsun!” demektir. Bu, yalnız yolculuk hâlinde kullanılır (Kaşgarlı, 1992, I, 53).

7. Yazuk: Günah. Şu savda dahi gelmiştir: “Ot tütünsüz bolmas, yiğit yazuksuz bolmas”. Ateş dumansız olmaz, genç günahsız olmaz (Kaşgarlı, 1992, III, 16); “Ol yazukınğa ökündi”, O günahına pişman oldu, her pişmanlık için de böyle denir (Kaşgarlı, 1992, I, 203). “Anınğ yazukın ertürdi”: O, onun günahından vazgeçti, (Kaşgarlı, 1992, I, 220). “Er yazuktın kızıldı”: Adam, günahı yüzünden ağır ceza gördü ve yaptığı işin günahının acısını tattı; artık bundan sonra bir daha o suçu yapmak istemedi (Kaşgarlı, 1992, II, 135).

8. Yazukluğ: Günahlı (Kaşgarlı, 1992, III, 50).

9. Arunçu: Günah (Kaşgarlı, 1992, I, 134).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

10. Toyın: Divanda “toyın” kelimesi açıklanırken de şu ifadelere yer verilmiştir:

“Toyın” İslam olmayanların din ulusu. Bu bizdeki imam ve müftü gibidir. Toyın her zaman putun yanında bulunur, kitaplar ve gâvurluk hükümlerini okur. Ondan yüce Tanrı’ya sığınırız. Şu savda dahi gelmiştir: “Bir toyın başı agrısa kamuğ toyın başı agrımas” bir din ulusunun başı agrımakla bütün din ulularının başı agrımaz. (Bu sav arkadaşlarının yediği bir şeyi, bir sebep dolayısıyla yemekten çekinen kişi için söylenir.)⁴ (Kaşgarlı, 1992, III, 169).

11. Badhram / bedhrem / Beyrem: Bayram; (Oğuzca). Bunun, sevinç ve eğlence günü demek olan bedhrem kelimesinden bozulmuş olduğunu sanıyorum. Çünkü İslamlıktan evvel bayram bilmezlerdi ki, adı olsun. Eğer olsaydı, bunu bütün Türkler bilirdi. Bunu ancak dillerinde “zel” harfini “ye” yapanlar biliyor (Kaşgarlı, 1992, III, 176).

12. Alkış: Dua etme, övme, birinin iyiliklerini, faziletlerini bir bir sıralama. “Ol begke alkış bérdi”: O beyi övdü.

“Yalavacka alkış bérgil”: Muhammed’e (Allah’ın selamı onun üzerine olsun) salâvat getir (Kaşgarlı, 2004, 140).

13. İlen-: Kötü dua etmek, ilenmek, ayıplamak, tekdir etmek, “Ol anğar ilendi: O, onu işine güvendiği ve güvendiği gibi çıkmadığı için ayıpladı (Kaşgarlı, 1992, I, 204).

14. İlenç: Melâmet için de “ilenç” denir (Kaşgarlı, 1992, I, 204).

15. Karga-: Lanet etmek, beddua etmek, “Tenğri anı kargadı”: Tanrı onu lanetledi (Kaşgarlı, 1992, III, 290). Çoğu kez “arkamak ve kargamak” birlikte “**kargadı arkadı**” birlikte kullanılır (Kaşgarlı, 1992, I, 284). Lanet etmek, beddua etmek, lanetlemek (Kaşgarlı, 1992, I, 284, III, 290).

4. Buradaki örnek (sav) ve açıklama “agrıdı” kelimesinin örneği ve açıklamasında da tekrarlanmıştır.

16. Kargak: Lanet, kargış, “Tenğri kargaginga ılınma”: Tanrının lanetine, kargışına uğrama! (Kaşgarlı, 1992, II, 288).

17. Kargan-: Kendine lanet etmek, “Er özin kargandı”: Adam bir pişmanlık yüzünden kendi kendine lanet etti (Kaşgarlı, II, 249).

18. Kargaş-: Birbirine lanet etmek, “Olar ikki kargaşdı”: Onlar ikisi birbirine lanet ettiler (Kaşgarlı, 1992, II, 220).

19. Kargatmak: Lanetletmek (Kaşgarlı, 1992, I, 284, II, 338, III, 290).

İslam Tarihindeki Bazı İsimler:

1. Ömer (İbn el-Hattab): “Bukuk” kelimesi açıklanırken; boğazın iki yanında deri ile et arasında peyda olan bir takım et bezleridir. Fergana ile Şıknı şehirlerinde bu hastalığa tutulan bir takım kimseler vardır. Daima çocukları da böyle olur. Bazılarında göğsünü yahut ayağının ucunu göremiycek kadar büyür.

Bunun neden ileri gelmiş olduğunu sordum. Bana “Babalarımız sesi gür gâvurlar imiş. Tanrı yarlıgayası Yalavaç’ın yoldaşlarıyla savaş etmişler. Atalarımız onlar üzerine baskın yapmış, gür sesleriyle haykırmışlar, onların bu sesinden Müslümanlar bozguna uğramış. Tanrı kendinden hoşnut olası **Ömer**’e salık verdiklerinde bunlara ilenmiş, bunun üzerine boğazlarında bu hastalık çıkmış; soylarına, soplalarına da bu hastalık miras kalmış”. Bugün onların içinde hiç gür sesli kimse yoktur (Kaşgarlı, 1992, II, 285).

2. Ebu Bekr el-Kaffal: Taşkend şehrinde yetişmiş bir büyük adamın adı. Şafi fıkıhçısı (Kaşgarlı, 1992, I, 443).

3. el-Mukanna: “İnç kend” kelimesi açıklanırken, “el-Mukanna5’nın (Allah’ın gazabı üzerine olsun!)

5. VIII. yüzyılda yaşayan el-Mukanna “ taraftarlarına haramları helal kıldı ve onların haram sözünü kullanmalarını ve inanmalarını yasakladı ve onlardan namaz, oruç ve öteki ibadetleri kaldırdı. Kendine uyanlara ilâh olduğunu ve bir keresinde Âdem suretinde, sonra başka bir vakitte Nuh suretinde, sonra diğer peygamberlerin ve

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

halkına ait bir kent. Şimdi harap durumdadır, denilmiştir (Kaşgarlı, 1992, III, 437).

Eski Kavimlerle İlgili Bazı Açıklamalar

1. Tawgaç kömçüsi: Ad ulusundan kalma hazine (Kaşgarlı, 1992, I, 418).

2. Tawgaç edhi: Arapların “Ad ulusunun izleri” dedikleri büyük ve eski yapılara verilen ad (Kaşgarlı, 1992, I, 454).

II. İmanın İlkelerine İlişkin Kavramlar

A. Allah’a iman ve Allah’ın Sıfatları

Divanda **Allah** kelimesinin karşılıklarından biri “İdhi”dir. Bir diğeri ise “Tengri”dir. Bunlardan ilki olan “İdhi”, Rab, Mevla kelimelerine karşılık gelmektedir.

İdhi: Efendi, sahip. “İdhim ne tēr”: Efendim ne der? Tanrı’ya da “İdhi” denir. “İdhimiz yarlığı”: Tanrı’mızın emri (Kaşgarlı, 1992, I, 87).

“Kut kuwiğ bérse idhim kulinga / Künde ışı yükseben yokar agar”: Tanrı’m bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse her gün onun işi yükselir (Kaşgarlı, 1992, I, 320).

“İdhimni ögermen / Biligni yügermen / Könğülñi tügermen / Erdem üze türlünür”, Tanrı’mı ögerim, bilgi toplarım, gönlümü bağlarım, gönlüm fazilet üzerine dürülür (Kaşgarlı, 1992, II, 243).

Tengri: Tanrı. “Tengri nomi” denir ki, Allah’ın dini ve şeriatı demektir (Kaşgarlı, 1992, III, 137–15). Yere batası kâfirler göğe “Tengri” derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye “Tengri” derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler) yine bunlar bilgin kimseye “Tengrigen” derler. Bunların sapıklıklarından Tanrıya sığınırız (Kaşgarlı, 1992, III, 376, 377).

Hız. Ali’nin oğullarının suretinde ve nihayet Ebu Müslim (Horasanî)’in suretinde görüldüğünü ileri sürdü. Halife el-Mehdi, Said b. Amr kumandasında bir orduyu üzerlerine sevketti ve kendisine sığınan otuzbin kişi dışında, el-Mukanna dâhil diğerlerini öldürdü” (Fıglalı, 1994, 79–80).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Allah'ın sıfatları

“Tengri” kelimesi Divanda pek çok yerde geçmektedir. Bunları, İslam düşüncesindeki Allah'ın sıfatlarına uygun biçimde sıraladık:

1. Kadir-i Mutlak Olan Tanrı

“Tengri”, mutlak kudret sahibidir. Bu düşüncenin Divan'da “**Ugan Tengri**” Kadir-i Mutlak Allah (Kaşgarlı, 1990, 51 / 12. satır) olarak yer aldığı görülmüştür.

2. Ulu Tanrı

“**Ululuk Tengri**”: Ululuk Tanrı'nındır (Kaşgarlı, 1992, I, 150).

3. Yaratan Tanrı

Allah'ın (yoktan yaratması, göğü, gök cisimlerini, zamanı, yeri, insanı / Âdem'i) **yaratması / türetmesi**: Yaratmak (Oğuzca) oranlamak, oranlayıp yapmak; kendinden uydurmak, “Yarattı yeşil çeş / Sawurdı ürüng kaş / Tizildi karakuş / Tün tün üze yürkenür”, Perüze gibi yeşil göğü yarattı, Üzerine beyaz yüzük kaşları saçtı, karakuş yıldızı-sabah vakti doğan müşteri yıldızı- dizildi, gece gündüz üzerine örtülür (Kaşgarlı, 1992, I, 330, 331).

“Tengri ol yeriğ yaratgan”: Yeri yaratan Tanrı'dır (Kaşgarlı, 1992, III, 52).

“Tengri yalnguk türitti”: Tanrı Âdem'i yarattı. Başkası da böyledir. Oğuzca'da bir şey takdir veya ıslah edildiği zaman “türitti” denir. Şu beyitte dahi gelmiştir:

“Tengri ajun türütti çıgrı udhu tezhinür/ Yulduzları çerğişip tün kün üze yörgenür”: Tanrı açını / âlemi yarattı, felek durmadan döner, yıldızlar sıra sıra dizilip gece, gündüz üzerine sarılır. “Tengri yalnguk yarattı”: Tanrı Âdem'i yarattı. Tanrı Âdem'i ve Âdem'den başka her yaratığı yarattı. Oğuzlar “Ol tonuğ yarattı” derler ki, o elbise oranladı, yaptı demektir. “Bu etükni bana yarat”: Bu ediği bana oranla ölç. “Ol özindin söz yarattı”: O kendinden söz yarattı, uydurdu, yaratur-yaratmak (Kaşgarlı, 1992, II, 303, 315).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Buradaki izahtan anlaşılın o ki, Türkler yoktan var eden Allah'ın bu fiilini, "yaratmak" kelimesiyle karşılamışlardır.

4. Kâinatı İdare Eden Tanrı

"Tengri bulut agıttı": Tanrı bulut belirtti; "Tengri akın akıttı": Tanrı sel akıttı (Kaşgarlı, 1992, I, 212).

"Tengri yaşın yaşnattı": Tanrı şimşek çaktırdı (Kaşgarlı, 1992, II, 356).

"Tengri esin esnetti": Tanrı yel estirdi (Kaşgarlı, 1992, I, 266).

"Tengri yağmur yağıttı": Tanrı yağmur yağdırdı (Kaşgarlı, 1992, II, 316).

"Tengri ol yağmur yağıtgan": Yağmur yağdıran Tanrı'dır (Kaşgarlı, 1992, III, 53).

"Tengri yağmur yagıttı": Tanrı yağmur yağdırdı (Kaşgarlı, 1992, III, 95).

"Tengri kar karlattı": Tanrı kar yağdırdı (Kaşgarlı, 1992, II, 347).

"Tengri ot öndürdi": Tanrı bitki bitirdi (Kaşgarlı, 1992, I, 225).

"Tengri tağ birle yeriğ basurdi": Tanrı dağlarla yeri bastırdı (Kaşgarlı, 1992, II, 77). "Tengri ogul togturdi": Tanrı çocuk doğurttu. Aslı togturturdi'dır (Kaşgarlı, 1992, II, 173-6).

5. Ölüyü Dirilten Tanrı

"**Tengri tırgürdi**": Allah diriltti. "**Tengri ölüğ tırgürdi**": Tanrı ölü diriltti (Kaşgarlı, 1992, II, 179, 200, 324, III, 424).

6. Zenginlik Veren Tanrı

"Tengri meni bayuttı": Tanrı beni zenginletti (Kaşgarlı, 1992, II, 325).

7. Sevdiren Tanrı

"Ol Tengri seni manğa sewtürdi": O Allah seni bana sevdirdi (Kaşgarlı, 1992, II, 185).

8. Lutfeden Tanrı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

“Tenğri meni ağırladı”: Tanrı bana ikram etti (Kaşgarlı, 1992, I, 53).

“Begim özin ogurladı / Yarağ bilip ogurladı / Uluğ Tenğri ağırladı / Anın kut kıw türi togdı”: Beyim kendini gizledi, bunu silah bilerek vaktini gözledi. Tanrı kerem kıldı, onun için kutu, devleti yükseldi. Düşman için pusuya girmiş olan Tağut Beyini anlatarak diyor ki: Beyim kendisini askerden çaldı, saklandı. Fırsat, imkân aradı. Allah ona utku verdi; bu yüzden devleti ve bahtı yükseldi (Kaşgarlı, 1992, I, 300, 301).

9. Sıkıntıdan Kurtaran Tanrı

“Tenğri meni kutgardı”: Tanrı beni kurtardı, Tanrı beni sıkıntıdan kurtardı (Kaşgarlı, 1992, II, 192, 201).

10. Yardım Eden Tanrı

“Tenğri mening ışım étti”: Tanrı benim işimi iyiliğe koydu (Kaşgarlı, 1992, I, 171).

11. Kulunu Yücelten Tanrı

“Tenğri meni ulugladı”: Tanrı beni yüceltti (Kaşgarlı, 1992, I, 304).

B. Peygamberlere iman

Savçı: Peygamber (anlamlarından biri) (Kaşgarlı, 1992, III, 154, 441). Yüce Tanrının gönderdiği yalavaç, peygamber Bu kelime haber anlamına olan “sav”dan gelmiştir. Sav, atalar sözü anlamlarınadır; peygamber de bunları eriştirir (Kaşgarlı, 1992, 441).

Yalavaç: Peygamber, Peygamber anlamına gelen yalavaç sözü, Yalawaç olarak da söylenir (Kaşgarlı, 1992, I, 83). “Tenğri yalavaç idhtı”, Tanrı peygamber gönderdi (Kaşgarlı, 1992, III, 438).

Divandaki Peygamberler

1. Hz. Muhammed: “Yalavaça alkış béril”: Yalavaç Muhammed’e salâvat getir (Kaşgarlı, 1992, I, 97).

Kaşgarlı, Divanda, ejderha, büyük yılan anlamına gelen “büke” kelimesini açıklarken, Hz. Muhammed’in mucizelerinden diye vasıflandırdığı bir örnek vermektedir: Şu savda dahi gelmiştir. “Yéti başlığ yil büke”: Yedi başlı ejderha, Yabaku’ların en büyüğüne olduğu gibi yiğitlere

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

de bu ad verilir ve Būke Budraç denir. Ulu Tanrı, bunu yedi yüz bin askeri olduğu halde, müslümanlardan Arslan Tekin Gazi'nin kırk bin askeriyle yapılan bir çarpışmada bozguna uğrattı.

Mahmut der ki: Ben, bu savaşta bulunmuş olanlardan sordum ve kâfirler çok oldukları halde nasıl kaçtı dedim. Biz de buna şaştık, tutsak olan gâvurlara sorduk ve onlara, bu kadar çok olduğunuz halde niçin yenildiniz, dedik. Cevap olarak, davullar çalınıp borular ötmeğe başladığı zaman başımızın ucunda yeşil bir dağ gördük. Bu dağ göğü kapatmıştı. Dağdan bir takım kapılar açıldı. O kapılardan bize cehennem ateşini yağıdırıyorlardı. Biz bundan korktuk. Böylece bizi yendiniz, dediler. Ben de, bu, *Tanrı esenliyesi Yalavaçımızın müslümanlara bırakmış olduğu mucizelerindedir*, dedim. (Kaşgarlı, 1992, III, 227)

Eserde üç hadis rivayeti yer almaktadır. Bunlardan birisi şu cümlelerle aktarılmıştır: “Andiçerek söylüyorum, ben Buhara'nın -sözüne güvenilir-imamlarının birinden ve başkaca Nişaburlu bir imamdan işittim, ikisi de senetleriyle bildiriyorlar ki, Yalavaçımız kıyamet belgelerini, ahir zaman karışıklıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği sırada “Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır” buyurmuştur. Bu söz (hadis) doğru ise –sorgusu kendilerinin üzerine olsun- Türk dilini öğrenmek gerekli (vacib) bir iş olur; yok bu söz doğru değilse, akıl da bunu emreder (Kaşgarlı, 1992, I, 4).

Söz konusu hadislerden bir diğeri ise Türk adının nasıl verildiğine dair inanışın yer aldığı bölümdedir. O hadis, bu çalışmada Hz. Nuh başlığı altında anılmış olduğundan tekrara yol açmamak için buraya yazılmamıştır. Üçüncü hadis ise Divanda “Özek”: Omurilik / Belin iç yanında bulunan damar⁶ kelimesi açıklanırken aktarılmıştır. Divana tamamı alınmayan Hadis'in tamamının Türkçesi şudur: “ Hayber'de yediğim

6. Besim Atalay, tercümesine sadece kelimenin anlamını yazmış, maddenin devamındaki hadise yer vermemiştir (Kaşgarlı, 1992, I, 71). Dolayısıyla tercümeden sadece ilk iki hadise ulaşılabilir. Kaşgarlı'nın “Özek” kelimesini açıklamak için yazdığı bu hadis bulunmamaktadır.

yemeğin neden olduğu ağrıyı her yıl çekiyorum. Bu omuriliğimin kesildiği zamandı⁷” (Kaşgarlı, 1990, 48 / 9–10. satır).

2. Hz. Âdem / Yalnguk: İnsan, kişi, insanlara verilen genel ad; Âdem atamız (Kaşgarlı, 1992, IV, 736).

Divanda kelimenin insan anlamındaki kullanımına çeşitli örnekler vardır (Kaşgarlı, 1992, I, 44–1). Bunlardan biri şudur: “Yalnguk oğlu munsuz bolmas: İnsanoğlu ayıpsız ve hastaliksız olmaz (Kaşgarlı, 1992, III, 141).

“Yalnguk törüdi”: İnsan yaratıldı (Kaşgarlı, 1992, III, 262). “Tengri yalnguk türütti”: Tanrı Âdemi yarattı (Kaşgarlı, 1992, II, 303). “Tengri yalnguk yarattı”: Tengri Âdem’i yarattı (Kaşgarlı, 1992, II, 315).

Yalnguk bütün insanlara verilen genel ad. Şu beyitte dahi gelmiştir: “Yağı erür yalngukunğ nenği tawar / Bilig eri yağısın nelik sewer”: İnsanoğlunun malı düşmandır, bilgi adamı niçin düşmanını sever, (Kaşgarlı, 1992, III, 385), “Tanrı esenliyesi” Âdem atamız, şu savda dahi gelmiştir: “Yalnguk oğlu yokadhur edhgü atı kalır”: Âdemoğlu yok olur, iyi adı kalır. Bu sav, her zaman iyilik yapmakla emrolunan kimse için söylenir (Kaşgarlı, 1992, III, 384). Şu beyitte dahi gelmiştir: “Yağı erür yalngukunğ nenği tawar / Bilig eri yağısın nelik sewer”, insanoğlunun malı düşmandır; bilgi adamı niçin düşmanını sever (Kaşgarlı, 1992, III, 385).

3. Hz. Nuh: Yalavaç. Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi –Tanrı kutsal kılası- yalavaç Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu Türk’e dek ulanır (Kaşgarlı, 1992, I, 28).

Burada Türk maddesinde bulunan açıklamaları vermek uygun olacaktır:

Türk: Nuh yalvaç oğlu Yafes’in oğlu, (Tanrı yarlığayası Nuh’un oğlunun adıdır. Bu Tanrı’nın Nuh oğlu Türk’ün oğullarına verdiği bir addır. Nitekim, Tanrı’nın “İnsanın üzerinden henüz kendisinin anılan bir

7. Diğer iki hadisin kaynağı bulunamamıştır. Ancak bu hadis Buhari’de geçmektedir (Buhari, 1981, V, 137).

şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?” (İnsan / 1) sözündeki insan kelimesi Âdem anlamına gelmiştir. Burada yalnız bir tek kişiyi bildirir. “Biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik. Yalnız inanıp iyi işler yapanlar hariç.” (Tin / 4, 6) ayetinde bulunan insan kelimesi, çokluğu, yığını bildiren bir isimdir. Çünkü, müfretten bir şey çıkarmak doğru olamaz. Burada da öyledir. Türk sözü, Nuh’un oğlunun adı olduğunda bir tek kişiyi bildirir. Oğullarının adı olduğunda beşer kelimesi gibi çokluk ve yığını bildirir. Bu kelime müfret ve cemi yerinde kullanılır. Nitekim Rum kelimesi Tanrı yarılığayası İshak’ın oğlu İysu, İysu’nun oğlu Rum’un adıdır. Oğulları da bu adla anılmıştır. Türk kelimesi de böyledir. Biz, ad olarak Türk adını ulu Tanrı vermiştir dedik. Çünkü bize Kaşgarlı Halef oğlu İmam, Şeyh Hüseyin ona da İbnü’l-Garki denilen kimse ibnü Ebi’d-dünya denmekle tanılan eş-Şeyh Ebu Bekr el Müfid el-Cerceranin⁸ ahir zaman üzerine yazmış olduğu kitabında Ulu Yalavaç (peygamber)a tanıkla varan bir hadisi yazmış, hadis şöyledir: Yüce Tanrı, “Benim bir ordum vardır. Ona Türk adı verdim. Onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım”, diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır. Onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara kendi ordum demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir. Nitekim şu parçada gelmiştir:

Kaçan körse anı Türk
Budun anğa anıñ ayda
Munğer tegir uluğluk
Mundanaru keslinür

8. Bu kişilerden Ebi’d-Dünya dışındakiler hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Ebi’d-Dünya ile Cercerani Divanda aynı kimseler gibi anılmasına rağmen Ebi’d-Dünya hakkında bilgi veren kaynak onun adını ve künyesini: Ebu Bekr Abdullah bin Muhammed el-Kureysi olarak vermiştir (Zirikli, 1992, IV, 118).

Onu Türk boyları görse, bu adam için büyüklük ve ululuk yaraşır ve ululuk bunda kesilir der (Kaşgarlı, 1992, I, 350).

4. Hz. Musa: Divan'da adı, "anda" kelimesi açıklanırken Kuran'daki bir ayete atıfla zikredilmiştir. Yalavaç Musa'nın hikâyesinde yüce Tanrı "vema rabbü'l-âlemin" demiştir (Kaşgarlı, 1992, I, 131). Bundan başka Divan'da geçen "Yandak çeker" ifadesi için yer alan "havadan çiğ gibi yağın kudret helvası" (Kaşgarlı, 1992, III, 44) açıklaması da Hz. Musa'nın kavmi olan İsrailoğullarına gökten gönderilen kudret helvasını hatırlatmaktadır.

5. Hz. Süleyman: Keşmir kelimesi açıklanırken; "Türk illerinde bir şehrin adı. Bunu Tanrı yarlıgayası Yalavaç Süleyman yapmıştır", ifadesi yer almıştır (Kaşgarlı, 1992, I, 457).

6. Hz. İbrahim: "Yalavaç İbrahim oğlu İshak" (Kaşgarlı, 1992, I, 28).

7. Hz. İshak: İbrahim Yalavaç'ın oğlu ve Yakub Yalavaç ile İysu'nun babaları olan Yalavaç (Kaşgarlı, 1992, IV, 841). Divan'da "Yunğu" deresi anlatılırken, "Bu, Tanrı esenliyesi Yalavaç İshak'ın oğlu Iso / Esav, onun oğlu Rum'dan kalmıştır", denilmektedir (Kaşgarlı, 1992, III, 369).

Divanda Yer Alıp da Kaynaklarda Peygamber Olup Olmadığı Belli Olmayan Kimseler

1. İysu / Iso / Esav: İbrahim oğlu İshak Yalavaç'ın oğlu (Kaşgarlı, 1992, IV, 840), "İshak oğlu İysu (Kaşgarlı, 1992, I, 28), Divan'da Türk maddesi açıklanırken, "...nitekim "Rum" kelimesi Tanrı yarlıgayası İshak'ın oğlu İysu, İysu'nun oğlu Rum'un adıdır, denmiştir (Kaşgarlı, 1992, I, 351, 369). Ayrıca "yungu deresi" hakkında bilgi verilirken de "...Bu, Tanrı esenliyesi Yalavaç İshak'ın oğlu Iso, onun oğlu Rum'dan kalmıştır, denilmiştir (Kaşgarlı, 1992, III, 369).

2. Zülkarneyn: Kur'an'da Zülkarneyn adıyla geçmektedir (Kehf / 83-101). Ancak bir takım tarihçilerin Makedon kralı büyük İskender olduğunu sandıkları

cihangir. Bir efsane kahramanı (Kaşgarlı, 1992, IV, 860).

Eserde Zülkarneyn'in yirmi iki yerde adı zikredilirken, kahramanı olduğu dört hikâyeye de yer verilmiştir. Bu hikâyelerin başlangıçlarına örnek vermek gerekirse, "...Zülkarneyn bu gece baskınından sonra Türk hakaniyla barışmış (Kaşgarlı, 1992, I, 90, 91); "...Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde..." (Kaşgarlı, 1992, I, 111, 112); "...Bunu gören Zülkarneyn "in çe gilest" demiş, bu ne çamur demektir..." (Kaşgarlı, 1992, I, 393). Son olarak da Divan'da İskender'in Türkmen boylarına "Türkmenend" dediği rivayetine yer verilen bir başka hikâye bulunmaktadır (Kaşgarlı, 1992, III, 413-416).

C. Meleklerle iman

Sözlüğün sözcük kadrosunda Meleklerle ilişkin bir kelimeye rastlanmamakla birlikte eserin Ön Sözünde vahiy meleği Cebrail (a.s.) bu göreviyle anılmıştır: "Halkın en uz dillisi bitkin, en sağlamı çürük olduğu bir zamanda Tanrı, Cebrail'i açık anlatış ve her yönünü bildiriş ile Muhammed'e -içerisinde haramı, helali anlatan- Kur'an'ı gönderdi (Kaşgarlı, 1992, I, 3).

Sözlükte her ne kadar Melek isimleri yer almamışsa da şeytan ve cin hakkında birtakım kelimeler bulunmaktadır. Bunlar örnekleriyle birlikte şunlardır:

Yek: Şeytan.

1. Şeytanın insanları esnetmesi: "Yek anı esnetti": Şeytan onu esnetti (Kaşgarlı, 1992, I, 266, 267).
2. Şeytanın lanetli olması: "Yek kargaldı": Şeytan lanetlendi (Kaşgarlı, 1992, II, 236).
3. Şeytanın insanları yanıltması: "Bardı sanğa yek otu tutup bal / Barçın kedhiben talu yuwga bolup kal": Şeytan bal tutarak sana vardı. İpek elbise giyerek yufka akıllı, deli olarak kal. Şeytan sana karşı çıktı, sana bal sundu- bununla dünya lezzetini murat ediyor- ipek elbise giydirdi, sen ona kıvandın. Onun hilesini bilmedin, artık sen delilikle yaşa (Kaşgarlı, 1992, III, 156).
4. Şeytanın tehlikesi: "Bilmiş yek bilmedhük kişiden yég": Tanınmış şeytan tanınmadık

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

adamdan daha iyidir (Kaşgarlı, 1992, III, 160).
 “Ol yekni kargattı”: O şeytanı lanetletti (Kaşgarlı, 1992, II, 338).

Yél: Cin.

Cin çarpması, “Er yélpindi”: Adama yel çarptı, cin çarptı (Kaşgarlı, 1992, III, 144).

”Yél kovuz bitigi”, cin çarpmasına karşı afsun, üfürük (Kaşgarlı, 1992, III, 163).

Yélpik: Cin ve yél, “Erge yélpik tegdi”: Adama cin çarptı (Kaşgarlı, 1992, III, 46).

Yélpin: Yele cine çarpılmak, yel çarpmak, cin çarpmak, yelpazelenmek, “Oglan yélpindi”: Çocuk yele, cine çarpıldı (Kaşgarlı, 1992, III, 108).

Yélpir-: Rüzgâr esmek, cin tutmuş gibi sağa sola sallanmak, nemlenmek, yeri ıslatmak, “Êr yelpirdi”: adam yelpirdi, cin tutmuş gibi adam sağına soluna sallandı, bakındı (Kaşgarlı, 1992, III, 93).

Kaçkaç: Cin çarpmasına karşı üzerlik ile yapılan tütsüde söylenen söz. Kovuç, cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serpilir, sonra kovuç kovuç denir. Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Bu kaç kaç demek olsa gerektir (Kaşgarlı, 1992, III, 163).

D. Kitaplara iman

Biti: Gökten inen kitaplardan (her) biri (Kaşgarlı, 1992, III, 217).

1. Kuran

Tanrı, Cebrail’i açık anlatış ve her yönünü bildiriş ile Muhammed’e -içerisinde haramı, helali anlatan- Kur’an’ı gönderdi (Kaşgarlı, 1992, I, 3).

Divanda farklı sebeplerle örnek verilen 20 Kur’an ayeti vardır⁹. Bunlardan bazılarına örnek

9. Talak/7; Fecr/16; Maide/99; Alak/15 (Bu ayet iki ayrı yerde verilmiştir.); Vakıa/65(bu ayet iki ayrı yerde yazılmıştır.), 69; Yusuf/2, 31; İnsan/1; Tin/4-6; Sad/7; Fatır/2; Saff/4; Şuara/23; Şems/10; Kıyame/33; İnşirah/6; Meryem/24. Bu ayetler şu kelimelerin açıklanmasında örnek olarak verilmiştir: teltür-, yalavar, sa, soku, senle-, türk, s., arka-, angar, anda, esgek, emgek, ülüş/ülük.

verecek olunursa, “Hz. Musa’nın hikâyesinin anlatıldığı -vema rabbu’l-âlemin- Âlemlerin rabbi nedir? (Şuara / 23); La nesfean bin nasiye: “...(onu) perçem(in)den yakalar (ateşe sürükler)iz” (A’lak/15-16); Keennehum bünyanın mersus: “... kenetlenmiş binalar gibi...” (Saff / 4); “Ve kellema’llahu Musa teklime: Ve Allah Musa’ya konuşmuştu.” (Nisa / 164) vb.’dir.

E. Ahirete iman

1. Ajun: Dünya, âlem, “Alp Er Tonga öldi mü Isız ajun kaldı mu / Ödhlek için aldı mu Emdi yürek yırtılır”: Alper Tunga öldü mü? / Kötü dünya kaldı mı? / Ödlele için aldı mı? / Emdi yürek yırtılır (Kaşgarlı, 1992, I, 41).

“Bu ajun”; bu dünya; “ol ajun”; o dünya / ahiret. Çiğilcedir (Kaşgarlı, 1992, I, 77).

“Öğreyüki mındağ ok / Munda adhın tegdeğ ok / Atsa ajun uğrap ok tağlar başı kertilür” gerçekten âdeti böyledir. Bundan başka ortaya çıkan sebep de vardır. Dünya ok atsa dağların başı kertilir (Kaşgarlı, 1992, I, 160).

Beyit: “Urmuş ajun pusuğın kılmış anı balğ / Em sem anğar tilenip sizde bulur yakığ”: Dünya pususunu kurmuş, onu yaralamış, ilaç çare arayıp yakıyı sizde buluyor (Kaşgarlı, 1992, I, 407).

“Emgeksizin turgu yok munda tamu / Edhgülügüğ körmedhip ajun çıkar”: Emek çekmeksizin dünyada durmak yoktur (Kaşgarlı, 1992, I, 420).

“Közüm yaşı sawrukup kudhı akar / Bilnip ajun emgegin tükel ukar”: Bütün akla gelen dünya zahmetleri bilindiği için gözümün yaşı savrularak aşağıya akar (Kaşgarlı, 1992, II, 228).

“Ödhlek küni tawratur / Yalnğuk küçin kewretür / Erdin ajun sewritür / kaçsa takı artılır”: Zaman günü davrandırır, insan kuvvetini gevşetir; dünyayı erden seyrekleştirir; kaçsa dahi erişir; Zamanın günleri, insanın kuvvetlerini gevşetmek için acele eder; dünyayı adamdan boşaltır; bununla Afrasıyab’ı ve Afrasıyab’ın adamlarını

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

murat ediyor ve ölümden kaçan kimseye ölüm erişir, diyor (Kaşgarlı, 1992, II, 335).

“Ödhlek arıg kewredi / Yunçığ yawuz tawradı / Erdem yéme sawradı / Ajun Begi çertilür”: Zaman çok gevşedi. Arık, kötü davrandı. Fazilet yine savıldı. Dünya Beyi yok olur. Zaman zayıfladı, arık, düşkün kuvvetlendi. Zamane insanları dünyanın Beyi Afrasyab öldükten sonra fazileti bıraktılar (Kaşgarlı, 1992, III, 41).

“Bilge bükü yunçıdı / Ajun eti yençidi / Erdem eti tınçıdı / Yerge tegip sürtülür”: Bilgin, akıllı kötüleşti, dünya onların etini ısırды. Faziletin vücudu bozuldu, koktu, yere değip sürtülür (Kaşgarlı, 1992, III, 303).

Divan’da ölüm ve ölüm ötesini karşılayan kelime ve bunların açıklamaları bulunmaktadır:

2. Ölüm: “Anıñ ışın keçürdüm / Eşin yeme kaçurdum / Ölüm otın içürdüm / İçti bolup yüzi türü: Onun işini bitirdim, arkadaşını da kaçırdım. Ölüm ağısını içirdim, yüzünü buruşturarak içti (Kaşgarlı, 1992, I, 47).

“Erdi aşın taturgan / Yawlak yağıg kaçurgan / Ograk süsin kaytargan / Bastı ölüm axtaru”¹⁰ Bir adam ağıt yaparak diyor ki: Konukları yemeklerdi, düşmanı koğardı, oğrak askerini, yiğitlikle geri döndürdü; ölüm onu yere serdi (Kaşgarlı, 1992I, 516).

“Tenğüt Xanı yubıladı / Ölüm birle tüpüledi / Kadhaşları tabaladı / Ölüm körüp yüzi ağıdı”: Tenğüt Hanı hile yaptı, ölüm ile tepeledi. Hısımları ayıpladı. Ölüm görüp yüzü bozuldu (Kaşgarlı, 1992, III, 327).

“Yağı begdin udhukladı / Körüp süni adhıkladı / Ölüm anı konukladı / Ağız içre agu sağdı”: Düşman, beyden uyukladı; askeri görüp şaşaladı; ölüm onu konukladı, ağız içine ağı sağdı (Kaşgarlı, 1992, III, 339–20).

10. Örnek parça sözlükte başka bir maddeye de örnek verilmiştir. Parçadaki bu kelime burada “hı” ile yazılmışken sözlükteki diğer örnekte “gayn” harfi ile yazılmıştır. İmla farklılığı açısından dikkat çekicidir (Kaşgarlı, 1992, II, 74/14).

3. Öz: Öz, kendi, nefis, can, ruh, gönül, “Er öz bitikin türündi”: O kendi kitabını dürdü, kendi başına dürdü (Kaşgarlı, 1992, II, 145).

“Minğ kişi yoluğı bolup özünge / Bergeler özün anıñ közünge”: Binlerce kişi canını ona feda ederler. Gözünü görerek canlarını verirler, öz bu beyitte ruh anlamındadır (Kaşgarlı, 1992, III, 14).

4. Tın: Ruh, nefes, soluk. “Ēr tını uçdı”: Adamın soluğı kesildi (Kaşgarlı, 1992, I, 164, 192, 249, 339); “Ol anı urup tını öçürdi”: O, onu döğerek soluğunu kesti (Kaşgarlı, 1992, I, 177). “Kaklar kamuğ kölerdi / Taglar başı ilerdi / Ajun tını yıldı / Tütü çeçek çerkeşür”: Kuru yerler hep gölerdi; dağ başları göründü, göze ilişti; dünyanın soluğı ıladı, türlü çiçekler sıralandı (Kaşgarlı, 1992, I, 179, II, 283). “Tını yeme üçükti / Eri atı içikti / Işı takı çülükti/ sözün anıñ kim tutar”: Onun sesi kısıldı, atı, adamı teslim oldu, kılığı kıyafeti bozuldu, onun sözünü kim tutar (Kaşgarlı, 1992, II, 118).

5. Sın: Mezar, boy bos. Bu sözden alınarak “bodhlug sınıg kişi”; boylu poslu adam, denir. Buradan alınarak mezara da sın denir. Çünkü mezar insanın boyunca olur (Kaşgarlı, 1992, III, 138).

6. Yerçü: Sın, mezar (Kaşgarlı, 1992, III, 30). Sav: “Yalñuk menğgü tirilmes, sınka kirüb kirü yanmas”: Kişi ebedi yaşamaz, mezara giren geri dönmez (Kaşgarlı, 1992, III, 65). Bu sava bakılırsa, dönemin Müslüman Türkleri arasında Budizm’in izlerinden, ruh göçü inancı çok eskilerde kalmıştır, denebilir.

7. Kara orun: Sin, mezar. “Bérmiş sening bil yalñuk tapar karınka / Kalmış tawar adhınınğ kirse kara orunka”: Bil ki verdiğin senindir, insanoğlu karnına tapar, kişi mezara girdiğinde kalan mal başkasındır. Bilesin ki ancak bağışladığın ve yediğin şey senindir, çünkü insanoğlu ancak kendi karnına hizmet eder. *İnsan mezara girdikten sonra bıraktığı mal başkasının olur.* Bunun aslı karanlık yer anlamına gelen kara orun sözüdür (Kaşgarlı, 1992, III, 222).

8. Suburgan /subuzgan: Maşatlık. Ölü gömme alayı, Müslüman olmayanların mezarlığı. Şu savda dahi gelmiştir: “Subuzganda ev bolmas, topurganda aw

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

bolmas”: Eski mezarlıkta ev olmaz, gevşek topraklı yerde av olmaz (Kaşgarlı, 1992, I, 516, IV, 537).

9. Yog: Matem, yas, ölü gömüldükten sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek (Kaşgarlı, 1992, III, 143).

10. Yog basan / yuğ basan: “Basan” kelimesi açıklanırken; “ölü gömüldükten sonra verilen yemek (Kaşgarlı, 1992, I, 398). Buradan alınarak “yuğ basan” denir (Kaşgarlı, 1992, I, 399).

11. Yas: Ölüm, helak(Oğuzca). “Anıñ oğlu yas boldı”: Onun oğlu öldü (Kaşgarlı, 1992, III, 159).

12. Mengü: Ebedi, daimi, sonsuz, ebedilik, sonsuzluk. Menggü ajun, sonsuz dünya, ahiret (Kaşgarlı, 1992, IV, 411).

Beyit: Togup takı kalmadı menggü eren / Ajun küni yulduzı tutçı togar: Doğan adamlar da ebedi kalmadı. Dünyanın güneşi, yıldızı durmadan doğar (Kaşgarlı, 1992, III, 378). Sav: “Öd keçer kişi tuymas, Yalnguk oğlu menggü kalmas”zaman geçer, insan duymaz, Âdemoğlu bengi kalmaz (Kaşgarlı, 1992, I, 44).

13. Uçmak: Uçmak, cennet, “Türlüğ çeçek yarıldı / Barçın yadhım kerildi / Uçmak yeri körüldi / Tumluğ yana kelgüsüz” türlü çiçekler açıldı, ipek kumaştan yaygı serildi, cennetin yeri görüldü, kış gene gelecek değıldir (Kaşgarlı, 1992, I, 118, 119).

“Mende bulnur sewinç otı kadhgu atar / Karşı körüp sagdıç anı uçmak atar”: Benim yanımda bir ot vardır, kayguyu giderir. Sağdıçım benim köşkümü görerek cennet dedi (Kaşgarlı, 1992, III, 374).

F. Kaza ve Kadere İman

Divan’da kader inancına dair “kowı” kelimesinin açıklaması dikkat çekicidir. Çünkü bu kelime için verilen örnek Maturidi inancından ziyade Eş’ari inancına yakındır. Oysa Türklerin itikatta yaygın olarak Maturidi olduğu kabul edilir.

1. Kowı: Talihsiz, uğursuz, Arguca. Sav: “Kowı er kuduğka kirse yel alır”: Kadersiz adam kuyuya girse yel alır (Kaşgarlı, 1992, III, 226).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

IV. Kulluk Bilincine İlişkin Kavramlar

1. Allah'a kulluk etme (tapma): “**Tenğri tapuğı**”, Tanrı'ya tapma (Kaşgarlı, 1992, I, 373). “Men Tenğrige tapındım”, Ben Tanrı'ya tapındım, (Kaşgarlı, 1992, II, 140).

2. Allah'ı öğmek: “Kudruk katığ tügdümüz / **Tenğriğ öküş ögdümüz** / Kemşip atığ tegdimiz / Aldap yana katçımız”: Kuyruğu sıkı düğdük, Tanrıyı çok öğdük, gemi çekerek atı özengiledik, aldatarak yine kaçtık (Kaşgarlı, 1992, I, 472).

3. Allah'ın rızasını kazanma: Divan'da Tenğri kelimesi açıklanırken şöyle bir örnekle başlanmıştır:

Ulu Tanrı, şu savda dahi gelmiştir: “Toyın tapuğsak, Tenğri sefinçsiz” toyın tapmak ister, Tanrı memnun değil, Müslüman bulunmayan Türklerin din ulusu Tanrı'ya tapınır fakat yüce Tanrı onun yaptığı işten hoşnut değildir. Bu sav başka birine bir iş yaparak iyi yaptığını zanneden fakat iğrenilen kimse için söylenilir. Şu beyitte dahi gelmiştir:

“Tün tün tapun, Tenğrige boynamagıl
Korkup anğar eymenü oynamagıl”

Gece gündüz tapın Tanrı'ya, boyun çekme, ondan korkup çekinerek oynama. Gece gündüz ulu Tanrı'ya ibadet et, dik başlılık etme, Tanrı'dan çekin ve kork, oynama, utan (Kaşgarlı, 1992, III, 376, 377) .

4. Allah'a sığınmak: “Men Tenğrige sığınur men”: Ben Tanrıya sığınırım (Kaşgarlı, 1992, II, 152).

5. Allah'tan ummak: “Umunç Tenğrige tut”: Umudu Tanrıya tut, (Kaşgarlı, 1992, I, 133).

“Men Tenğriden umundum”: Ben Tanrı'ya umutlandım (Kaşgarlı, 1992, I, 206). “Umunç Tenğrige”, umuş Tanrıya, umut Tanrı'dan (Kaşgarlı, 1992, III, 450).

6. Allah'ın kulunu koruması: “Tenğri meni ködhezdi”, Allah beni korudu (Kaşgarlı, 1992, II, 162).

7. Allah korkusu: “Tawar uçun Tenğri odhlamadhip / Uya kadaş oğlını çınla boğar”: Mal için, Tanrıyı aklına getirmeyip kardeş oğlunu gerçekten boğar.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Kardeşler arasındaki saygısızlığı anlatmak için: Kişi ancak gözüne malı almıştır. Allah'tan korkmadan mal için kardeş çocuğunu boğar, demek istiyor (Kaşgarlı, 1992, I, 86, 55).

“Kul Tenğriden korkdı”: Kul Allah'tan korktu (Kaşgarlı, 1992, III, 421).

8. Allah'ın lanetine uğrama: “Tenğri kargışı anıñ üze”, denir ki Tanrı'nın laneti onun üzerine demektir. (Kaşgarlı, 1992, I, 461).“Tenğri kargagıñğa ılınma”: Tanrı'nın lanetine, kargışına uğrama (Kaşgarlı, 1992, II, 288).

III. İslamın İlkelerine İlişkin Kavramlar

A. Kelime-i şehadet (Kirtgün-, büt-)

Divan'da “kirtgündi” kelimesi açıklanırken yazılan açıklamadan kelimenin “şehadet etme” anlamına kullanıldığı ortaya çıkmaktadır: Kirtgündi: “Kul Tengriye kirtgündi: Kul yüce Tanrı'nın birliğini ikrar etti ve peygamberi gerçekledi. Bir kimse söylediği veya yaptığı işi ikrar ederse yine böyle denir... “Tenğrige kirtgün”: Tanrı'ya inan demektir (Kaşgarlı, 1992, III, 423).

“Ol Tenğrige kirtkinedi”: O Tanrı'nın birliğini açıkça söylemek istedi (Kaşgarlı, 1992, I, 280). “Kirtü”: Gerçeklik, doğruluk, yemin, and anlamlarına gelirken, “Ol kirtü yérde ol” denir ki, o gerçek yerdedir, onun üzerine yalan söylemek olmaz demektir. Bundan alınarak “Ol Tenğrige kirtindi” denir ki, O Tanrı'ya inandı, yalavacı doğruladı demektir (Kaşgarlı, 1992, I, 416, III, 423). Ayrıca imanı ifade etmek için “bütme” fiilinin kullanıldığı da anlaşılmaktadır: “Kul Tenğrige bütü”: Kul Tanrı'nın birliğini ikrar etti (Kaşgarlı, 1992, II, 294)¹¹.

2. Namaz

1. 1. Yun-: Yunmak, yıkanmak (Türklerce): Abdest almak (Oğuzlarca), çun-: yunmak (Oğuz, Kıpçaklarca) “Ér yundı”: Adam abdest aldı (Kaşgarlı, 1992, III. 66).

11. “Bütü” kelimesinin anlamlarından biri Tanrı'nın birliğini ikrarken bir diğeri de “Herhangi bir şey biterse, doğarsa veya yaratılırsa bütü denir (Kaşgarlı, 1992, II, 294) ” açıklamasıyla Divan'da yer alan yaratılma anlamıdır.

2. 1. Yükünç: Namaz, ibadet, (Kıpçakça), baş eğme, “Tenğrige yükünç yüküندی”: Allah’a namaz kıldı. “Ol begge yükünç yüküندی”: O beyin önünde başını eğdi (Kaşgarlı, 1992, III, 375).

“Ol yükünç étti”: O namaz kıldı, Oğuzlar bir şey yaptıkları zaman étti sözünü kullanırlar, öbür Türkler kıldı derler. Yalnız, bu kelime kadınla çiftleşmekte kullanıldığı için Oğuzlar- kadınlar sıkılmasın diye- bunu kullanmaktan vaz geçmişlerdir onlar “Ēr yükünç étti” derler (Kaşgarlı, 1992, I, 171, II, 25).

2. 3. Yükün-: Secde etmek, ibadet etmek, namaz kılmak, büyük önünde eğilmek, baş eğmek, “Kul Tenğrige yüküندی: Kul Tanrı’ya secde eyledi. “Toyın burxanka yüküندی”: Toyun-Buda dininin ulusu- puta secde etti. “Ol manğa yüküندی”: O bana boynunu eğdi, beni saydığı için eğildi. “Yükünp manğa imledi / Közüm yaşın yamladı / Bağım başın emledi / Elkin bolup ol geçer”: Boyun eğip bana işaret etti, gözüm yaşını sildi, bağımın yarasını sağalttı, konuk olup geçti (Kaşgarlı, 1992, III, 84).

“Tenğrige tapın, Tenğrige yükün”: Allah’a tapın, Allah’a secde et (Kaşgarlı, 1992, II, 167, III, 84, 375).

2. 4. Suyran: Minare ve minareye benzer şeyler gibi uzun olan her nesne. Oğuzca (Kaşgarlı, 1992, I, 436).

3. Oruç

Paçak: Hristiyanların orucu (Kaşgarlı, 1992, I, 411).

4. Zekât: “Bolsa kiminğ altun kümüş irle iter / Anda bolup tenğrigerü tapgın öter”: Kimin altını, gümüşü olsa yurtluk yapar; orada oturarak Tanrı’ya karşı tapkısını öder (Kaşgarlı, 1992, III, 251).

V. Tasavvuf Kültürüne İlişkin Kavramlar

Yinçgelen-: Alçak gönüllülük etmek; odalık edinmek; Tanrı’ya karşı küçüklük göstermek, tapmak, ibadet etmek, “Kul Tenğrige yinçgelendi”: Kul Tanrı’ya karşı küçüklük gösterdi, tanrıgenlik etti. *Taptı, oruç tuttu, namaz kıldı, korktu* (Kaşgarlı, 1992, III, 450).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008

Kulbak: Bir Türk tapganının / çilecisinin, din ulusunun adıdır. Balasagun dağlarında bulunurdu. Anlattıklarına göre, bir gün sert bir kaya üzerine “Tengri kulu Kulbak” diye yazar; yazı apak meydana çıkar, bir de bir ak kaya üzerine bu yazıyı yazar; yazı kara olarak belirir. İzleri bugüne kadar durmakta imiş (Kaşgarlı, 1992, I, 475).

SONUÇ

Divan, Besim Atalay’ın tercümesine göre şu ifadelerle başlar: “Her türlü öğüş, bütün iyilikler, güzel işler sahibi olan Tanrı adı içindir. Halkın en uz dillisi bitkin, en sağlamı çürük olduğu bir zamanda Tanrı, Cebrail’i açık anlatış ve her yönünü bildiriş ile Muhammed’e -içerisinde haramı, helali anlatan- Kur’an’ı gönderdi. Böylelikle öz yolu belli etti, belge ve kılavuz koydu. Tanrı’nın yarlığaması onun ve onun yararlılığı çoluğu çocuğu üzerine olsun, büyük esenlikler versin” (Kaşgarlı, 1992, I, 3), şu ifadelerle de sonlanır: “İki sakini bir arada toplayan kitap bitti. Bu, sekiz kitabın sonudur. Öğüş âlemlerin Tanrısı içindir. ...Ebedi öğüş Tanrıya, sonsuz esenlik yalavaçına ve onun bütün al ve evladına. Savalı, sonra da Şamlı, Mehmet bin Ebi Bekir İbni ebi’l Feth (Tanrı onu bağışlasın) bu kitabı asıl nüshadan çektiği gün 664 senesi Şevvalinin 27nci Pazar günü idi. Kaşgarlı’nın el yazısıyla yazılmış olan nüshanın son parçasının suretini alıyorum: Kitaba 464 senesinin Cemaziyelevvel başlarında, (gurresinde) başlandı ve dört kere yazıldıktan ve düzenlendikten sonra 466 senesinin Cemaziyelahirinin 12nci günü bitmiştir. Güç, kudret ancak ulu ve büyük Tanrı iledir. O bize yeter, o ne güzel vekildir. Kitap bitti.”

Anlaşılabacağı üzere eser, İslami dönemde yazılan pek çok kitabın tarzınca tamamlanmıştır. Kaşgarlı, dini kavramları da sünni akideye bağlı müslüman kimliğini öne çıkaran bir üslupla açıklamıştır. Böylelikle eserde yer alan dini kavramlar kısaca özetlenecek olursa, Divan’da imana ilişkin kavramların karşılıklarından ilk sırada Allah lafzının yerine kullanılan “Tengri”, “idhi”, “ugan Tengri”, “ulu Tengri” vb. ifadelerle yer verildiği görülür. Bundan sonra ise Allah’ın sıfatları olarak kabul edilen şu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

kelimeleri tespit etmek uygun olacaktır: Yaratan, türeten, diriltten (ölüyü), bayutan (zenginleten), sevdiren, ağırlayan (ikram / lütuf eden), sıkıntıdan kurtaran yardım eden, koruyan, kulunu ululayan ve de lanetleyen Tengri.

Böyle bir Tanrı'nın kulu ise ona tapmalı, onu çok övmeli, rızasını kazanmalı, O'na sığınmalı, O'ndan ummalı yahut O'ndan korkmalıdır.

Kısaca eserdeki Tanrı anlayışına bu örneklerle dikkat çektikten sonra Peygamber düşüncesine değinmek gerekirse, öncelikle Peygamber kelimesinin karşılığı olarak savcı ve yalavaç kelimeleri kullanılmıştır. Hz. Peygambere "salâvat getirme / dua etme" karşılığında ise "alkış bér-" ifadesi yer almıştır. Müslüman olmayan Türklerle Müslüman Türklerin savaşında Hz. Peygamberin yardımının ulaştığı inancı ortaya konmuş ve bu yardımın peygamberin (vefatından sonra da devam eden) mucizelerinden olduğu inancı sergilenmiştir.

Eserde, peygamberlerden Hz. Muhammed, Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. Süleyman, Hz. Musa, Hz. İbrahim, Hz. İshak çeşitli sebeplerle kaydedilmiştir. Peygamberlerden başka eserde, İysu / Iso (Hz. İshak'ın oğlu), Yafes (Hz. Nuh'un oğlu ayrıca Kaşgarlı'ya göre Türklerin atası) ve Zülkarneyn gibi kişilere değinildiği görülmektedir. Ayrıca eserin takdim edildiği Abbasi dönemi halifelerinden Muktedi Bi'emrillah'ın yanısıra, yine İslam tarihinden olmak üzere 2. halife Hz. Ömer de büyüklüğüne atfen bir rivayetle anılmıştır. Ayrıca fıkıh ulemasından Ebu Bekir Kaffal ve Kaşgarlı'nın lanetle andığı el- Mukanna da eserin dini şahıs kadrosunda bulunmaktadır.

Melekler bahsinde ise eserde Cebrail (a.s.)'in adının geçtiği görülmektedir. Ayrıca yek ve yél (şeytan ve cin) ile bunlara ilişkin kavramlara da rastlanmıştır.

Ahret inancına gelince ölüm ve ölüm ötesi düşünceleri İslam düşüncesine paralel görünmektedir.

Divana yansıtıldığı kadarıyla kader anlayışını ifade edebilecek bir tek atasözü tespit edilmiş ve buna göre de esere akseden bu düşüncenin Eş'ari anlayışa yakınlığı farkedilmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Eserde ibadete ilişkin kavramlar da mevcuttur. Bunlar arasında, günümüzde kelime-i şehadet, namaz, abdest, secde, minare, oruç kelimeleriyle karşıladığımız kavramların o günün Türkçesiyle karşılıkları bulunmaktadır. Kelime-i şehadet, namaz ve oruçtan başka İslamın diğer iki şartından zekâta ilişkin de bir örnek tespit edilmiş ancak Hac ibadetine dair herhangi bir kavrama rastlanmamıştır.

Son olarak dinin tasavvufi şeklinin yaşandığına dair bir örnek de “Kulbak” kelimesinin izahında mevcuttur denilebilir.

KAYNAKÇA

- CAFEROĞLU, Ahmet, Kaşgârlı Mahmud, K.T.B. Yayınları, Ankara 1985.
- HARTMAN, Angelika, “Muktedi biEmrillah”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2006.
- Buhari, el-Camiü’s-Sahih, İstanbul 1981.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, Türkiye’de Alevilik Bektâşilik, İstanbul 1994.
- Hayreddin ez-Zirikli, el-A’lâm, Dâru’l-İlm, Beyrut 1992.
- Kaşgârlı Mahmud, Divânü Lugâti’t-Türk, Tıpkıbasım, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Kaşgârlı Mahmud, Divanü Lügati’t-Türk, Çeviren: Besim Atalay, T.T.K Yayınları, Ankara 1991.
- Kaşgârlı Mahmud, Divânü Lugâti’t-Türk, Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- KAÇALIN, Mustafa, “Divânu Lugâti’t-Türk”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994.
- TURAN, Osman, Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul 1998.
- DANKOFF, Robert, James Kelly, Mahmud el-Kaşgâri, Türk Şiveleri Lügati, İnceleme-Tenkidli Metin-İngilizce Tercüme-Dizinler, Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 7, Türkçe Kaynaklar

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

VII yayınlayan: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin,
Harvard Üniversitesi Basımevi, Harvard 1985.

TEKİN, Talât, XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Divānū lugāti't-
Türk'teki Manzum Parçalar, Atatürk Kültür, Dil ve
Tarih yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları,
Ankara 1989.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

EK**Tablo 1: Genel anlamda dini çağrışım yapan kavramlar**

	Dine İlişkin Genel Kavramlar	Tasavvuf Kültürüne İlişkin Kavramlar	İslam Tarihinden Bazı Şahsiyetlerin Adları	Eski Kavimlerle İlgili Bazı Açıklamalar
1	Nom: Din.	Kulbak: Keramet gösterdiğine inanılan bir veli ismi.	Ömer (ibn el-hattab)	Tawgaç kömçüsi: Ad kavminden kalma hazine.
2	Çomak: Müslüman.	Yinçelenmek: Genel anlamda takva.	Ebu Bekr el-Kaffal eş-Şaşi	Tawgaç edhi: Ad kavminin yeryüzündeki izleri.
3	Muyan: Sevap.		El- Mukanna	
4	Muyanlık: Hayrat.		Ebi'd-Dünya: Ebu Bekr Abdullah bin Muhammed el-Kureysi.	
5	Muyancılık: Arabuluculuk.		Muktedi bi'emrillah: Abbasi Halifesi.	
6	Ogur: Hayır ve bereket.			
7	Yazuk: Günah.			
8	Yazukluk: Günahkâr.			
9	Arunçu: Günah.			
10	Toyin: Putperestlerin din büyükleri.			
11	Badhram: bayram			
12	Alkış: Dua.			

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

13	İlenmek, Kargak, Kargamak, Kargatmak: Beddua, kargaşmak; karşılıklı lanet okumak.				
----	--	--	--	--	--

Tablo 2: İmanın İlkelerine İlişkin Kavramlar

	Allah'a İman ve Allah'ın Sıfatları (İdhi, Tengri)	Peygamberlere iman (Savçı, Yalavaç)	Meleklerle ve diğer metafizik varlıklara iman	Kitaplara İman	Ahiret e İman	Kaza ve Kader e iman
1	Ugan Tengri: <u>Kadir-i Mutlak Tanrı</u> .	Hz. Muhammed	Cebrail (a.s.)	Biti (Kutsal Kitap)	Ajun: Dünya .	Kowı: Kader, talih.
2	"Ulugluk Tenrige" : <u>Ulu Tanrı</u> .	Hz. Âdem	Yek (kargal): Şeytan (lanet.)	Kur'an (Divanda muhtelif yerlerde Kur'an'a atfen 20 ayet vardır.)	Ölüm (tın, öz): (ruh, can).	
3	Tenğri ol yeriğ yaratgan", "Tenğri yalnguk türitti": <u>Yaratan / Türeten Tanrı</u> .	Hz. Nuh	Yél, yélpik (yélpin, yélpir, kaçkaç): Cin (Cin çarpması, cin çarpması na karşı söylemem dua).		Sın, Yerçü, Kara orun, Suburgan: Mezar.	

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

4	“Tengri yaşın yaşnattı”, “Tengri esin esnetti”, “Tengri ot öndürdi” vb.: <u>Kâinatı idare eden Tanrı.</u>	Hz. Musa			Yog, yog basan, yas: Matem , matem yemeği .	
5	“Tengri ölüğ turgürdi” : <u>Ölü(vü) dirilten Tanrı.</u>	Hz. Süleyman			Mengü : ebediy yet.	
6	“Tengri meni bayuttı” <u>Zenginlik veren Tanrı.</u>	Hz. İbrahim			Uçmak : Cennet .	
7	“Ol Tengri seni manğa sewtürdi”: <u>Sevdiren Tanrı</u>	Hz. İshak				
8	“ Tengri meni ağırladı” : <u>Lutfeden, ağırlayan Tanrı.</u>	Zülkarneyn: Kur’an’da adının salih kul olarak anılmasına rağmen peygamber olup olmadığı belirtilmeyen zat.				
9	“Tengri meni kutgardı	Iysu: Kur’an’da adı geçmez.				

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

	”: <u>Sıkıntıda</u> <u>an</u> <u>kurtaran</u> <u>Tanrı.</u>	Divanda Hz. İshak'ın oğlu olarak kaydedilmiştir.				
10	“Tengri benim işim etti”: <u>Kulununu</u> <u>işini</u> <u>yoluna</u> <u>koyan</u> <u>Tanrı.</u>					
11	“Tengri meni ulugladı”: <u>Kulununu</u> <u>Yücelten</u> <u>Tanrı.</u>					

Tablo 3: Kulluk Bilinci ve İslamın İlkeri İle İlgili Kavramlar

	Kulluk Bilincine İlişkin Kavramlar	Kelime-i Şehadet	Namaz	Oruç	Zekât (?)*
1	“Men Tengriğe tapındım”: <u>Allah'a kulluk etme</u>	Kirtgün mek: Kelime-i şehadet getirmek .	Yunmak: abdest almak.	Paçak: Hıristiyanların Orucu.	“Bolsa kiminğ altun kümüş irle iter / Anda bolup Tengriger ü tapkın öter”: Kimin altın, gümüşü olsa yurtluk yapar;

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008

					orada oturarak Tanrı'ya karşı tapkısını öder. * Bu cümledeki ifade zekât vermek olarak anlaşılabilir.
2	“Tenriğ öküş ögdümüz”: <u>Allah'ı övmek</u>	Bütmek: Kelime-i tevhidi söylemek.	Yükünç: Namaz.		
3	Toyın tapuğsak, Tenğri sefinçsiz”: Toyın tapmak ister Tanrı memnun değil“, <u>Allah'ın rızasını kazanmak</u>		Yükünmek: Secde etmek.		
4	“Men Tenğrige sığınur men” <u>Allah'a sığınmak</u>		Suyran: Minare.		
5	“Umunç Tenğrige tut” <u>Allah'tan Ummak</u>				
6	“Tenğri meni ködhezdi” <u>Allah'ın kulunu koruması</u>				
7	“Kul Tenğriden korkdı”: <u>Allah'tan korkmak</u>				
8	“Tenğri kargışı anığ				

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

	<u>üze" Allah'ın lanetine uğramak</u>				
9	Yinçelenmek: genel anlamda takva.				